

Етнички идентитет

ПРЕГЛЕДНИ РАД

UDC 325.140.111(=861) (497.111)

Едит Петровић

ПРИСТУП ПРОУЧАВАЊУ ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА*

— на примеру црногорских колониста у Војводини —

Проблеми који се односе на теорији етничког идентитета веома су комплексни и захтевају различите приступе. Етничке процесе је тешко уобличити у кохерентни теоријски систем управо због тога што се истим проблемима може приступати са различитих аспеката. У овом раду покушаћу да уобличим теоријско-методолошки оквир за истраживање етничког идентитета на конкретном емпиријском материјалу.

Колонизација је пре свега креативан процес, јер се с променом средине реструктурира систем живота једне групе људи у новој средини. Тада је потребно изабрати стратегије, како у међусобним односима тако и у односима са широм заједницом. Због тога се алокација може посматрати као критичка варијабла за сагледавање манифестација етничког идентитета.¹

Сам образац миграције значајан је за потоњу социјалну адаптацију у новој средини. Колонисти из Црне Горе насељени су у компактној маси у релативно кратком периоду (1946 — 1947). Њихов територијално-племенски и социјални састав био је условљен избором оних породица којима су у рату уништене куће и имања, чија је економска ситуација била неповољна, а чији су чланови учествовали у рату и остварили заслуге, па је колонизација сматрана врстом награде. Колонисти су чинили ону снагу друштва која је у војвођанској средини требало да допринесе афирмацији нових друштвених односа.² Територијални размештај колониста по бачким селима такође је пажљиво планиран, па су насељеници из једне регије у Црној

* Скраћена верзија реферата са XII светског конгреса антрополога и етнолога, одржаног у Загребу 4. јула 1988.

¹ Види: F. Barth, *Introduction, Ethnic groups and boundaries*, Boston 1969. 21, K. Libkind, *Razvitak društvenog identiteta tokom akulturacije*, „Култура“ 35, Београд 1976, 64—65; P. Jonjić, *Teorijski aspekti proučavanja migracije*, *Migracijske teme*, god. 1, бр. 1, Zagreb 1985, 73.

² Теренско истраживање је показало да информатори истичу своју историјску улогу у стварању нових друштвених односа у послератном периоду, јер је услед етничке хетерогености, у Војводини постојала јака реакција (подаци из Савиног Села, Фекетића и Ловћенца).

Гори најчешће груписани у једном насељу у Војводини. Ситуација у сваком од насеља била је специфична, па су у једном селу колонисти чинили већину становника (нпр. Ловћенац и Бачко Добро Поље, а у другом мањину (нпр. Фекетић, Равно Село). Образац миграције је тако обликовао предуслове за касније етничке процесе.

У раду ће бити речи о неколико димензија етничког идентитета заснованих на неколико теоријских полазишта.³ Етнички идентитет је пре свега субјективна и објективна категорија, па се у адекватном приступу морају уважавати обе димензије. Етнички идентитет се тако може посматрати као примарно психолошка категорија, па се утврђују механизми којима се особа идентификује са групом. Та димензија се може испитивати директно — утврђивањем елемената самоодређења или самодефинисања. У конкретном случају колонисти су најпре упитани како се национално изјашњавају приликом пописа становништва. У одговорима се уочава паралелно постојање више идентитета: они се најчешће одређују као Црногорци или Црногорци српског порекла, затим као Југословени, или истичу припадност одређеном племену као најуже одређење, а затим наводе припадност нацији. Да би се утврдио карактер идентификације или самопроцене, поставља се питање о томе преко чега, по сопственом мишљењу, изграђују осећање припадности групи или на основу чега сматрају да припадају групи којој се приписују: преко заједничког порекла, религије, језика, територије коју група заузима, заједничке историјске прошлости, обичаја или нечега другог. На тој декларативној равни утврђено је да своју етничку припадност црногорски колонисти најчешће везују за заједничку историјску прошлост и заједничко порекло. То је дало основу за заснивање тезе о врсти идентитета формираног управо путем везаности чланова групе за своју историјску традицију. У каснијем истраживању ова теза је проверена у одређеним ситуацијама приликом манифестације идентитета. Потребно је такође рећи да међу припадницима три генерације постоје разлике у доживљавању своје етничке припадности и везаности за групу. Код припадника треће генерације колониста, која је рођена и одрасла у Војводини, чак се може наићи на екстремне изјаве да: „... бити Црногорац не значи ништа нарочито, више то нема никаквог значаја“.

С друге стране, субјективна компонента етничког идентитета може се утврђивати посредно, посматрањем значења етничких симбола за чланове групе, етничких стереотипа, етничких граница или етничке дистанце. Оперативна техника за испитивање тих димензија јесу скале процена, листе са атрибутима преко којих се испитују етнички стереотипи и друге форме за анкетни тип рада. Услед специфичности испитиване популације, изабрани су други, посредни ме-

³ Биће наведено неколико основних теоријских радова на којима се истраживање темељило: Glazer/Moynihan eds. *Ethnicity — Theory and Experience*, Cambridge, Massachusset 1975; F. Barth, ed. op. cit., 1969; R. Hollman/S. Arutiunov eds. *Perspectives in Ethnicity*, Hague—Paris 1978; A. Peterson-Royce, *Ethnic Identity — strategies of diversity* Bloomington 1982; T. Shibutani/K. Kwan, *Ethnic Stratification*, New York 1965; A. L. Epstein, *Ethnos and Identity*, London 1978; E. Spicer, *Persistent Identity Systems*, Science № 4011; A. Cohen, *Two Dimensional Man*, Barley 1974.

тоди рада.⁴ Етнички симболи схваћени су у најширем смислу, као они елементи из датог социјалног и културног контекста, којима чланови групе придају високи симболизам и преко којих изграђују свој идентитет. Симболи су динамичке категорије и зависе од датог социјалног контекста. За колонисте, тумачење историјске прошлости црногорског народа и појединих племена и братстава унутар ње има високи симболизам. Породичне, братственичке и племенске генеалогije које се чувају у породици и преносе с генерације на генерацију такође су етнички симболи групе.

Преко етничких симбола изграђују се етничке границе и ствара етничка дистанца. Концепти етничких граница и дистанце могу се довести у везу, па би границе биле сигнали за процену степена близине или удаљености припадника различитих група, док би дистанца одређивала степен удаљења. Иако је за испитивање етничког идентитета најважније сáмо постојање граница преко којих се успоставља комуникација или интеракција зимаеђу група, важан је такође и садржај који се у њима омеђује.⁵ На конкретном материјалу утврђена је изражена класификација колониста на групе МИ (црногорски колонисти) и ОНИ (мештани мешовитог етничког састава), кад се одређује религијска и атеистичка оријентација. Колонисти су после рата, преласком у војвођанску средину, напустили све видове дотадашње религијске праксе — не само црквене каноне и обреде већ и део традицијског наслеђа, као што је прослављање Божића, крсне славе или Ускрса. С обзиром на то да је староседелачко становништво Војводине и даље махом задржало верске празнике (католичке или православне), приликом навођења разних поступака у обичајима, код колониста је изражена категоризација: ако се у посмртном ритуалу наводи довођење попа да прочита опело или говори о обележавању гроба крстом, казивачи ће истаћи да то раде ОНИ (мештани) махом, док код ЊИХ (колониста) тога више нема. Атеизација која је уследила у послератним годинама била је сигнал за успостављање етничке границе, а преко ње — и етничке дистанце.⁶

Етничка дистанца, као изражавање степена близине или удаљености између припадника различитих група, може се можда најјасније сагледати истраживањем правила етничке, у овом случају и племенске (братственичке) ендегамије и егзогамије. Склапањем етнички мешовитих бракова, као начина изражавања симболичке комуникације са припадницима различитих група, може се процењивати и степен близине или удаљености појединих етнички или ужих група. Глобално посматрано, припадници црногорске националности били су

⁴ Испитивању етничког идентитета конструисан је упитник за испитивање етничких стереотипа (предложена је листа са позитивним и негативним етничким атрибутима), етничке дистанце (варијанта Богардусове и Ликертове скале), ставови о националној везаности (Рот/Хавелика — скала). Такво испитивање није дало објективне резултате услед ненавикнутости информаната на анкетни тип рада.

⁵ P. Varch, op. cit., 1969; за критику Бартових концепција видети: G. Ricks *Introduction, Problems in the Study of Ethnicity*, Hick/Leis eds. *Ethnic Encounters, Massachusetts* 1977.

⁶ Е. Петровић, *Посмртни обичаји атеиста, на примеру црногорских колониста у Бачкој*, Етнолошке свеске, VIII, Београд 1987.

до 1970. године једна од група са највећим степеном етничке хетерогености приликом склапања бракова.⁷ Мешовити бракови црногорских колониста испитани су у првој фази по досељавању, и то на два начина: непосредним разговорима са особама које су по доласку у место колонизације склопиле етнички мешовите бракове и посредно, на основу демографске анализе етнички мешовитих бракова родитеља деце регистроване у матичним књигама рођених у периоду 1947 — 1957. Упркос жељи да се на декларативном плану искаже спремност за склапањем етнички мешовитих бракова одмах по досељавању колониста, утврђено је да до таквог мешања ипак није долазило у првих пет година, што представља и први период адаптације на живот у новим условима.⁸ Данас је процент мешовитих бракова међу колонистима изражен, па се може рећи да је и етничка дистанца, мерена овим посредним путем, временом постајала све мања.

Постоје, међутим, и ужа — унутаретничка правила ендогамије и егзогамије. На основу племенске/братственичке егзогамије и ендогамије, дистанцирају се или приближавају поједине локалне групе. Поједина племена се на основу историјских традиција и угледа својих чланова сматрају бољим, вреднијим, а друга опет мање вредним, па су припадници најстарије генерације колониста нарочито настојали да се закључују бракови између чланова јачих и способнијих братстава или племена са већим угледом.⁹ У оквиру братства, где по двадесет и више породица води порекло од заједничког претка, није била дозвољена ендогамија, а на то се и данас најстроже пази.

Постоје, најзад, и правила такозване кумовске егзогамије: ако су две породице склапале кумство, које се и данас међу колонистима сматра светињом, деца из кумовских породица неће смети да закључе брак јер је кумство сматрано врстом вештачког сродства.¹⁰

При испитивању субјективне димензије етничког идентитета, потребно је наглашавати њену релативност. За особе ван групе, ознаке етничког идентитета су и објективно постојеће категорије које се могу сматрати спољним обележјима групе. Један етнички симбол, на пример тужбалица међу црногорским колонистима, јесте елемент преко кога испитаници одређују свој етнички идентитет. Говорећи о заједничким обичајима којих се држе и у дијаспори, поменуће тужбалицу као елемент културног континуитета који је пренесен у нови амбијент и који има изражено симболичко значење. С друге стране, за особе ван групе (назовимо их „мештанима“), иста тужбалица биће објективно постојећа етничка ознака преко које идентификују групу црногорских колониста. Тако је један културни елемент објективно постојећа етничка ознака кад га процењују особе ван групе, а тако-

⁷ Р. Петровић, *Етнички мешовити бракови у Југославији*, Београд, 1985 61/2.

⁸ Подаци из Матичних књига рођених села Фекетића за период 1947—1957, Месна канцеларија Фекетић; према овом извору, у први пет година по досељавању склопљена су четири мешовита брака.

⁹ Већи углед имају, како се сматра она братства која имају већи број угледника, хероја или „пушака“, што је значило мушке представнике.

¹⁰ У свим испитаним насељима није забележен ниједан случај развода бракова између кумовских породица.

ђе значајан елемент са симболичким значењем за особе унутар групе. Субјективне и објективне категорије етничког идентитета су променљиве категорије и зависе од фокуса особе која их просуђује, па их тако и треба третирати.

Друга битна одлика етничког идентитета је његова контекстуалност и динамика. Група изграђује свој идентитет као одговор на једну друштвену ситуацију, а одржава га путем знакова и симбола којима придаје сопствено тумачење и значење. Они елементи који у једном контексту имају значење за припаднике групе, у другом се могу трансформисати, нестати или заменити новим елементима. На делу су перманентно две силе — конзервирајућа сила и сила промене. Група може одржавати свој стил живота заснован на неким традицијским формама или елементима културног континуитета, у овом случају елементима племенско-патријархалног друштвеног система¹¹, или напустити старе узорне и изградити стил живота заснован на новим формама. Које ће силе превагнути зависи од врсте и интензитета комуникације између чланова различитих група. Међу припадницима испитиване популације нови елементи се уочавају у неколико домена друштвеног живота (исхрана, одевање, организација пољопривредних послова), који сведоче о процесу адаптације на нове услове живота у војвођанској средини. Међутим, чини се да нови амбијент, и поред добре спољне адаптираности колониста, није утицао на промене у субјективном доживљају сопственог етничког идентитета. Ти поменути елементи спољне су ознаке живота у новој средини. Међутим етнички идентитет се мора просуђивати и унутрашњим мерилима. Колонисти су, с друге стране, у нови амбијент пренели и неке елементе из матице који се у континуитету одржавају, негују и прилагођавају новим условима (нпр. традиција гуслања, дворече умрлог, тужбалице). Оно што колонисти називају „нашом традицијом“ пренесено је у нови амбијент и ти елементи, унеколико измењени, наставаљају свој живот. Очували су се такође постојећи односи у схватању морала, односима међу половима, васпитању деце, што представља елементе стила живота заснованог на традицији. Преко ових репера врши се идентификација чланова групе. С друге стране, из традицијског „арсенала“ изостало је прослављање крсне славе или Божића, празника одређених као примарно религијских, па зато и одбачених, односно од њих се свесно одустало.

Већ је наглашено да је етнички идентитет само један од могућих идентитета које особа задобија током живота. Он није непроменљив и дат једном заувек, већ се, према потребама и ситуацијама, мења, наглашава, занемарује, напушта или замењује новим. Особа је у том смислу изабрач (choice-maker), јер врши стални избор у стратегијама излагања или скривања свог идентитета. Идентитетом се може манипулисати, било да особа сама излаже јавности онај идентитет који јој у одређеној ситуацији може бити од користи било да се иден-

¹¹ Племенско-патријархално друштво у прошлости су испитивали: В. Стефановић Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1922; Г. Геземан, *Чојство и јунаштво старих Црногораца*, Цетиње 1968; М. Миљанов, *Примери чојства и јунаштва*, Београд 1976; Н. Ђоновић, *Рад и карактер Црногораца*, 1935.

титетом једне групе људи манипулише са стране. Ти различити идентитети морају бити засновани на стереотипима или шаблонизованом и упрошћеном знању (и самог „конзумента“ и онога коме је намењен) о себи и другима. Може постојати више идентитета изграђених на етничкој основи, а да они нису у колизији. Најчешће су на различитим нивоима општости: колониста ће за себе рећи да је Куч по племенском пореклу, Црногорац по националности, а Југословен по држављанству. Могу се међутим нагласити и идентитети на истом нивоу општости. На пример, колониста ће рећи: „Ми смо и Црногорци и Срби“, изражавајући једнакост у припадности двома нацијама. Раније теорије наглашавале су да ће мултиидентитети водити до конфликта у јединки. Иако до такве реакције може доћи, много чешћа особа свесно „употребљава“ своје идентитете, истиче их или са њима манипулише у различитим ситуацијама, а да то не води конфликтним стањима.¹²

У различитим областима комуникације колонисти ће манифестовати различите идентитете. Најбољи сигнал јесте категоризација на класе МИ/ОНИ. У оним областима у којима се сусрећу са мештанима, од којих се разликују, колонисти ће рећи: „Ми, колонисти поступамо на овај начин, а они на други“. У другој ситуацији, на пример приликом свадбе, категоризација ће бити ужа, односно територијална и племенска. Тако ће рећи: „Ми Црноничани на свадби чинимо овако, а други на различити начин“. Занимљив је обичај доношења боце ракије у посмртном ритуалу. Колонисти из неких делова Црне Горе насељени у Бачком Добром Пољу, Врбасу и Кули носе флашу покојниковој фамилији на дан сахране, док у другим селима насељеним колонистима (Савино Село, Равно Село, Ловћенац) флашу носе кад иду на помен — после 40 дана од смрти. Тако често приликом одласка једних код других, о сахрани или помену, морају да воде рачуна како се поступа.

Потребно је рећи нешто више и о етничким стереотипима који се помињу на више места. Већ је истакнуто да колонисте одликује стриктна класификација — они се деле по територији са које потичу, племену и братству. Стратификација је већа унутар саме групе Црногораца колониста него у односу на друге етничке групе са којима су у додиру. Други или „они“ најчешће се називају само мештанима. Племенске границе се изграђују између припадника различитих племенских група на основу стереотипних знања о појединим племенима и братствима. Стари, из завичаја донесен племенски агон одржава се и данас. Тако се више уважавају припадници племена из Старе Црне Горе него, на пример, Бокељи из Црногорског приморја (насељени у селу Фекетићу у Војводини), јер током историје нису били у саставу Црне Горе. Бокеље остали колонисти шaljиво називају „Млечићима“, или „Латинима“, чиме се алудира на њихову подложност венецијанским утицајима у прошлости. Племенски стереотипи су претежно засновани на наслеђу из прошлости, па се и данас сматра да су: Црмничани љубоморни, Грбљани осетљиви на међе и гостољуб-

¹² О раним конфликтним теоријама видети: A. Peterson-Rouse, op. cit. 34—35.

биви, Браићани лажљиви, Кривошијани лукави (каже се: „Можда је он завршио факултет, али није кривошијанску школу“). Тако висока племенска стереотипизација, по неким ауторима, требало би да сведочи о рестриктивним контактима међу племенима и етничким групама уопште.¹³ Та су племена, међутим, и ван матице у сталним контактима, а стереотипи су, ипак пренесени из завичаја, наставили да дискретно уређују међусобне односе тих људи. Пре би се могла засновати обратна теза, наиме да висока стереотипизација у ствари настаје услед честих додира, бар кад је популација колониста у питању, јер је функција племенских стереотипа у стварању такмичарског духа између припадника различитих племена и братстава. Племенске одлике су тако важне да се, по наводу казивача, може десити да је неко велики и частан човек, а потиче из мање цељеног рода, па због тога не би могао да стекне заслужено место и поштовање, док би опет други, макар и лош, а из угледног племена, био мање строго суђен.

На крају, задржаћу се на појму такозваног историјског идентитета код Црногораца за време живота у матици, а касније пренесеног у дијаспору. Као што је поменуто, у Војводину су пренесене и очуване јаке племенске локалности као специфична творевина племенског живота током историје. Групе дистанциране по племенском пореклу, у матици су биле и територијално подељене, јер је једно племе најчешће настањивало једну област у Црној Гори. Тако је Црна Гора током историје била подељена на много мањих области, међу којима су додире били рестриктивни и строго прописани правилима. С друге стране, током историје, области Црне Горе биле су изложене ударима страних сила, дуготрајним притисцима и тежњама за доминацијом. Та стална угроженост и несигурност допринела је да се код тих људи формира врста постојаног идентитета. Он је управо настао током дугих опозиционих процеса. Развила се врста племенско-патријархалног стила живота оријентисаног ка традицији. Кроз опозиционе процесе формиран, етнички идентитет створен у матици није изазвао хомогенизацију, већ заједништво уз стратификованост по областима и племенском пореклу. Такво наслеђе је пренесено у војвођански амбијент, где се до данас одржава. Стратификованост друштва у прошлости није утицала на одолевање притисцима, јер су и у матици као и у дијаспори постојале две сфере интеракције — унутар саме групе, којом се одређују односи међу припадницима различитих племенских група, и ван групе, кад се наступа као етничка и национална целина која се брани од притисака и пружа им јак отпор.

Ако се чланови групе идентификују или самоодређују преко заједничке историјске прошлости, традиције и порекла, онда има основа да се говори о врсти идентитета заснованог управо на историјској прошлости. Како је истакао Спицер, таква група поседује велико знање о својој историјској прошлости и може свесно подржавати свест о историјској посебности и заједништву својих чланова.¹⁴ Исто тако, сматра Cohen, група може артикулисати своју посебност прин-

¹³ T. Shibutani/K. Kwan, op. cit., 264.

¹⁴ E. Spicer, op. cit., 264.

ципом једнолинеарног порекла, тврдећи да су чланови групе пореклом сви од једног претка, а свако племе или братство у Црној Гори могло је извести своје порекло од заједничког претка.¹⁵

Из свега реченог може се делимично антиципирати приступ проучавању етничког идентитета црногорских колониста у Војводини. Приступ је веома широк и истраживач мора, из обиља емпирије, изабрати оне области из живота једне групе људи, где се процеси изграђивања, трансформације, одржавања или губљења идентитета могу најбоље сагледати. Слично извођењу огледа у лабораторијама, истраживач у друштвеним наукама мора усмерити своју пажњу на једне, а после процене одбацити друге врсте веза и односа. Увек, међутим, остаје сумња да ли су за посматрање изабрани они прави односи.

Edit Petrović

THE APPROACH TO THE STUDY OF ETHNIC IDENTITY

— *The Example of Montenegro Colonists in Vojvodina* —

Summary

The paper deals with the application of some theoretical concepts about ethnic identity on particular field material. A few relevant dimensions will be pointed out: determination of ethnic identity as a subjective and objective category; manifestations of ethnic identity at an institutional and individual level; the mechanism of establishing and maintaining ethnic boundaries; the contextuality and dynamics of ethnic identity ect. All this will be seen in relation to specific migration pattern.

¹⁵ На пример, племе Васојевића потиче од Васа, Пипери од Пипа.